

УДК 811.111'42
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.4-2/05>

Буренко Т. М.

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

НЕПРЯМІ МОВНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБАЧЕННЯ

У статті проаналізовано мовні засоби реалізації непрямого вибачення в англомовному дискурсі. Зокрема, увагу зосереджено на моделюванні мовленнєвого акту вибачення у вигляді прагматичного поля, організованого за критерієм іллокутивної сили та формою її реалізації:

- *домінанта поля формується прямо поданими моноіллокутивними мовленнєвими актами з іллокуцією вибачення, що є провідною та єдиною;*
- *центр поля утворюють непрямі полііллокутивні мовленнєві акти вибачення, подані розповідними або питальними реченнями зі словами із семою вибачення. Такі мовленнєві акти є конвенціональними, тобто контекстно незалежними;*
- *периферію поля створюють мовленнєві акти, що не містять іллокутивних слів або мовленнєвих стереотипів та реалізують інтенцію вибачення залежно від контексту. Серед них констатація-визнання своєї провини, негативна оцінка мовцем своїх дій, запевнення у тому, що небажана дія більше не повториться тощо.*

*У результаті засвідчено, що в умовах комунікації дієслова, які реалізують іллокутивну мету прохання про вибачення, а саме перлокутивне дієслово *apologize* та мовленнєвоактові дієслова із семою вибачення, вживані неперформативно у висловленнях імперативної форми, проявляють мінімальну залежність від комунікативно-прагматичного контексту і є однозначним, неконтекстуальним показником інтенції вибачення. Інші засоби, такі як питальні речення або твердження зі складовою лексемою вибачення, а також прохання та твердження, до складу яких не входить експліцитна формула вибачення (в них висловлення жалю та прохання про вибачення лише мають на увазі та можуть бути зрозумілими адресату тільки з контексту), свідчать про реалізацію мовленнєвого акту вибачення у непрямий спосіб.*

Непрямо реалізовані експліцитні мовленнєві акти вибачення подані розповідними й питальними реченнями з лексемами вибачення, імпліцитні мовленнєві акти вибачення не містять лексем вибачення; їх прагматичний смисл виводиться лише з контексту й ситуації.

Ключові слова: мовленнєвий акт вибачення, непряме вибачення, прагматичне поле вибачення, пряме вибачення.

Постановка проблеми. Актуальність роботи пояснюється антропоцентричною спрямованістю сучасної науки, зокрема, прагмалінгвістики, пафос якої полягає в тому, щоб взяти за основу діяльність спілкування, яке здійснюється людиною «в певних соціальних умовах з певними мотивами і цілями» [9; 3-12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасна лінгвістика зорієнтована на комплексне системне дослідження мовленнєвої взаємодії, досягнення мети якої значною мірою залежить від збереження позитивного налаштування мовців. У прагматиці спроби опису мовленнєвого акту вибачення базуються на різних теоретичних засадах. Спеціальні дослідження прагматики вибачення в англійській [12] та російській [4] мовах дозволяють установити окремі характеристики вибачення у синхронії та діахронії: виділити семантико-функціональні типи вибачень та описати конвенціональні та неконвенціональні вибачення у діахронічному

аспекті. Міжкультурний ракурс досліджень вибачення надає змогу виявити його специфіку в англомовному, російському, німецькому, дискурсах [2; 5; 6; 7; 8; 12; 11; 3].

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення та системний опис мовних засобів реалізації непрямого вибачення в англомовному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Мовленнєвий акт (МА) вибачення реалізується у непрямий спосіб у тих випадках, коли «іллокутивний акт здійснюється опосередковано», тобто висловлення стосуються умов успішності МА, які непрямо здійснюються при вимовлянні таких речень [8, с. 196]. Інтерпретація висловлення як МА, реалізованого у непрямий спосіб, залежить від «взаємодії між лінгвістичною структурою і приписаним їй у системі мови значенням <...> та певними параметрами ситуації» [5]. Для реалізації МА вибачення у непрямий спосіб використовують:

1) питальні або розповідні речення, складовою яких є лексема вибачення / жалю;

2) розповідні речення-висловлення, до складу яких не входять лексеми вибачення / жалю.

1. Номінації запиту про вибачення включають словосполучення – дієслівні фрази, де сема вибачення входить до їх іменної частини: *'mercy'* (іменник), *'sorry'* (прикметник). Лексема *'mercy'* за семантичною навантаженістю близька до дієслова *'forgive'*. Слід зазначити, що *'mercy'* зустрічається тільки у XVI та XVII ст. Наприклад, Волторе вибачається перед Моска:

Voltore. I cry thee mercy, Mosca. (В. Jonson, *Volpone*)

В англійському мовленні в МА вибачення використовується скорочена форма *'I'm sorry'* та її еліптичний варіант *'sorry'*. Іntenція вибачення в таких випадках розпізнається тільки завдяки контексту. Комунікативна функція цих МА – жалкування з приводу того, що мовець зробив або зробіть щось неправильно. Наприклад:

- охоронець клініки вибачається перед містером Ліфі за те, що не зможе покликати містера Мюррея:

'I'm sorry, sah. Senior Staff clinic is at twelve o'clock'. (W. Boyd, *A Good Man in Africa*);

- містер Такль приносить вибачення Уеллеру:

'Sorry to keep the fire off you, Weller', said Mr. Tuckle, with a familiar nod. (Ch. Dickens, *The Posthumous Papers of Pickwick Club*)

В останньому випадку спостерігається еліпсис – явище синтаксичної деривації, що базується на процесі скорочення / усічення матеріальних компонентів речення і пов'язане із прагненням мовної особистості до гармонізації своїх мовленнєвих дій шляхом їх розукрупнення. «Еліптичне речення є симбіозом процесу і результату. Процесуальною його стороною є когнітивно-семантичні засади породження думки, результативною – її компактне аранжування в умовах вербального спілкування» [2, с. 16].

Іншим засобом непрямого втілення вибачення в англійському дискурсі є питальні речення з дієсловами *can*, *will*, що містять лексеми вибачення і слугують запитом про можливість або намір слухача надати вибачення. Наприклад:

Emily, if I have done wrong, will you forgive me? (W. Collins, *Law and the Lady*)

Can you forgive me? (O. Wilde, *The Importance of Being Honest*)

За своєю структурою такі речення є типовими запитаннями. Однак намір, з якими вони реалізуються в певному контексті, та присутність лек-

семи вибачення *'excuse'* не викликають сумніву в їхній комунікативній спрямованості на вибачення. Категоричність прохання в такому МА пом'якшується використанням питальної форми.

2. До непрямих засобів реалізації відносимо МА імпліцитного вираження вибачення, в яких висловлення жалю та прохання про вибачення лише маються на увазі і можуть бути зрозумілими адресату тільки з контексту та ситуації. Серед них – вибачення як компенсація шкоди обличчю у ситуації перепитування, де повною схемою мовленнєвої поведінки є «вибачення + запитання», наприклад:

Sorry? he said frowning. I can have what? (W. Boyd, *A Good Man in Africa*)

Відповідна компресована схема стереотипної мовленнєвої поведінки: «вибачення мовця за наступне запитання (запитання щодо незрозумілої інформації)», де саме запитання не висловлюється, реалізується у такі способи:

- структурно-розповідними реченнями з питальною інтонацією, поданою пунктуаційно: Хенчард робить вигляд, що не почув привітання:

I beg your pardon, ma'am? – said Henchard, as if he had not heard. (Th. Hardy, *The Life and Death of the Mayor of Casterbridge*);

- перепитування:

'Pardon?' Murray looked round in surprise. (W. Boyd, *A Good Man in Africa*)

Розповідними за формою є мовленнєві стереотипи вибачення, які конвенціоналізувались у мовленні (*It's my fault, I meant no harm, I'm guilty, I am to blame* тощо). Наприклад, Містер Бамбл вибачається перед незнайомцем за ненавмисну образу:

'I meant no harm, young man', observed Mr. Bumble, majestically. (Ch. Dickens, *Oliver Twist*)

У нашому корпусі прикладів характерним є поєднання в одному мовленнєвому ході МА вибачень, реалізованих у прямий та непрямий спосіб. Як правило, це кластери непрямих реалізацій у формі розповідних речень та прямо поданих імперативними реченнями МА вибачень з лексемами вибачення / жалю. Наприклад, міс Сільвестер вибачається перед містером Брінквортом:

I am to blame for it. Try and forgive me, Mr. Brinkworth. I am sincerely sorry. I wish with all my heart I could comfort you! (W. Collins, *Man and Wife*)

Проведений аналіз засобів і способів реалізації МА вибачення дозволяє моделювати засоби реалізації цього МА у вигляді прагматичного поля, організованого за критерієм іллокутивної сили. Польовий підхід в лінгвістиці, який є «надзви-

чайно ефективним інструментом класифікації та систематизації мовного матеріалу» [10, с. 35], здебільш використовують для структурування лексичних та граматичних явищ [1, с. 22]. Під полем розуміють таку форму подання досліджуваних одиниць, які об'єднані за провідною ознакою, тобто розглядаються не ізольовано, а як система [13, с. 13]. Це дає можливість застосувати підходи до вивчення мови «від змісту до форми» і «від форми до змісту» у їхньому синтезі [10, с. 30].

Досліджуючи вибачення, ми звертаємось до функціонально-прагматичного польового моделювання. Поле – єдність планів, рівнів та рангів – демонструє співвідношення головної та супровідної іллокутивних сил, а також різні способи реалізації супровідної іллокуції [6, с. 101]. Згідно теорії поля, його конституенти – ядро, домінанта та периферія – характеризуються різним ступенем представленості базового критерію, при чому між окремими компонентами відсутні чіткі межі, тобто поле є «розмитою множиною» (пор.: за В.М. Телія, у системі мови, що історично розвивається, не може бути чітко окреслених меж її підсистем [11, с. 56]). У прагматичному полі таким розпізнавальним критерієм є характер та спосіб мовної реалізації іллокутивної сили МА. Отже, домінанта поля формується прямо поданими моноіллокутивними МА з однойменною іллокуцією що є провідною та єдиною; центр – прямими та непрямыми полііллокутивними МА; периферія – МА, де однойменна іллокуція є супровідною [7, с. 11–12].

Прагматичне поле вибачення охоплює сукупність МА, поєднаних спільним іллокутивним значенням вибачення (вираження психологічного стану мовця та спонукання до вибачення). Їхня іллокутивна сила втілюється прямим та непрямым способами, що зумовлює наявність конвенціоналізованих та неконвенціоналізованих комунікативно-функціональних одиниць – МА. Різноманітні одиниці – МА вибачення можуть бути згруповані за провідним критерієм іллокутивної сили та змодельовані у вигляді іллокутивного поля, що має домінанту, центр, периферію. При цьому зберігається провідний принцип поля: максимальна концентрація базових ознак феномена, що моделюється, у центрі та їх неповний набір або варіанти на периферії [3, с. 201]. На рис. 1 подано прагматичне поле вибачення у складі домінанти, центру й периферії.

Домінанта прагматичного поля вибачення утворена прямими МА (такими, що містять перформативне дієслово *apologize* або імперативні

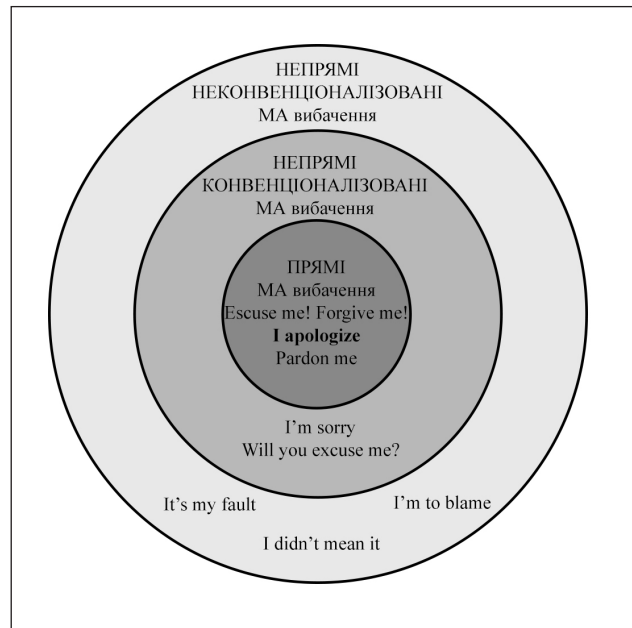

Рис. 1. Прагматичне поле вибачення
де ● – домінанта, ● – центр, ● – периферія

речення з іллокутивними дієсловами із семою вибачення) та мають іллокуцію вибачення як провідну.

До центру поля входять МА вибачення, подані розповідними або питальними реченнями зі словами та словосполученнями із семою вибачення. Реалізовані непрямо, такі МА є конвенціоналізованими, тобто здатні передавати іллокуцію вибачення незалежно від контексту; ця іллокутивна сила є провідною та може супроводжуватись іллокутивними силами інших типів.

Периферію прагматичного поля вибачення створюють МА, що не містять іллокутивних слів або вищеназваних словосполучень та реалізують інтенцію вибачення опосередковано; серед них констатація-визнання своєї провини, негативна оцінка мовцем своїх дій, запевнення у тому, що небажана дія більше не повториться тощо. Такі МА є непрямыми неконвенціоналізованими вибаченнями.

Висновки і пропозиції. Отже, в умовах комунікації дієслова, які реалізують іллокутивну мету прохання про вибачення, а саме перлокутивне дієслово *apologize* та мовленневоактові дієслова із семою вибачення, вживані неперформативно у висловленнях імперативної форми, свідчать про пряму реалізацію МА вибачення, тому що вони проявляють мінімальну залежність від комунікативно-прагматичного контексту і є однозначним, неконтекстуальним показником інтенції вибачення. Інші засоби,

такі як питальні речення або твердження зі складовою лексемою вибачення, а також прохання та твердження, до складу яких не входить експліцитна формула вибачення (в них вислов-

лення жалю та прохання про вибачення лише маються на увазі та можуть бути зрозумілими адресату тільки з контексту), свідчать про реалізацію МА вибачення у непрямий спосіб.

Список літератури:

1. Адмони В. Г. Строй современного немецкого языка. Москва: Просвещение, 1986. 336 с.
2. Александрова В. Г. Когнітивно-комунікативний потенціал еліптичного речення в сучасній англійській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Одеса, 2008. 20 с.
3. Безугла Л. Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі: монографія. Харків: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2007. 332 с.
4. Бергельсон М. Б. Прагматическая и социокультурная мотивированность языковой формы: автореф. дис. ... док. філол. наук: 10.02.19. Москва, 2005. 45 с.
5. Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты [пер. с нем. В. А. Плунгяна]. Новое в зарубежной лингвистике. 1985. Вып. 16. С. 349–384.
6. Матюхина Ю. В. Развитие системы фатической метакоммуникации в английском дискурсе XVI–XX вв.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Харьков, 2004. 227 с.
7. Михайлова Л. В. Эволюция директивных речевых актов в английском языке: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Харьков, 2002. 194 с.
8. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты. Новое в зарубежной лингвистике. 1986. Вып. 17. С. 195–222.
9. Сусов И. П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы. Прагматика и семантика синтаксических единиц. Калинин, 1984. С. 3–12.
10. Тарасова Е. В. Языковое поле как единица дидактической типологии. Киев: УМК ВО, 1991. 109 с.
11. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.
12. Цюра С. В. Коммуникативно-семантические особенности высказываний-извинений (на материале английского языка IV–XX вв.): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Киев, 1990. 191 с.
13. Trier J. Altes und Neues vom sprachlichen Feld. Mannheim: Bibliographisches Institut, 1968. 20 s.

Burenko T. M. INDIRECT LANGUAGE MEANS OF APOLOGY REALIZATION

The language means of indirect apology realization in English discourse are analysed in the article. In particular, the focus is on modeling the SA of apology in the form of a pragmatic field organized according to the criterion of illocutionary force and the form of its realization:

- *the dominant of the field is formed by directly submitted monoillocutionary SAs with the illocution of apology being the leading and exclusive one;*
- *the center of the field is formed by indirect polyillocutionary SAs of apology presented by narrative or interrogative sentences with the words having the seme of apology. Such SAs are conventional, i.e. contextually independent;*
- *the periphery of the field is created by SAs that do not contain illocutionary words or speech stereotypes and realize an apology depending on the context. An admission of his guilt, a negative assessment of his actions by the speaker, a reassurance that the undesirable action will no longer be repeated, etc. are among them.*

As a result it is revealed that in communication circumstances the verbs that realize the illocutionary purpose of the apology request, namely the perlocutionary verb apologize and speech act verbs with the apology seme are used nonperformatively in the imperative utterances and exhibit minimal contextual dependence. Other means such as interrogative statements or statements with the lexeme of apology, as well as requests and statements, which do not include an explicit apology formula (expressing regret and apology is only in the context), indicate the implementation of the SA of apology in an indirect way.

Indirect explicit speech acts of apology are realized by narrative and interrogative sentences with apology lexemes; implicit speech acts of apology do not contain such lexemes. Their pragmatic meaning is deduced only from the context and situation.

Key words: *speech act of apology, indirect apology, pragmatic field of apology, direct apology.*